

06
11908

Причинки до народніх вірувань з початком ХІХ ст.

Упирі і розношене зарази.

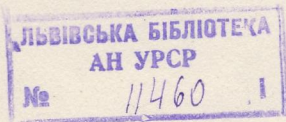
Подав Др. Зенон Кузеля.

В старих книгах, а передовсім в всіляких урядових актах і иньших рукописах находимо не одну цікаву звістку про віруваня і погляди наших предків; дуже часто дають вони гарні паралелі до нинішних поглядів і роз'яснюють нераз те, що нині затерло ся, або стало незрозуміле.

Про вагу подібних студій відзивали ся вже частійше учені. Gomme присвячує тому питаню окремий розділ в своїм підручнику фольклору і вказує, що студійоване давніх памяток для цілий етнографічних має не меньшу вартість, як і досліди над сучасністю, даючи історичний підклад тому, що нині відбуваєть ся. Горячо поручає займатися тим і Schönbach в статі про досліди в Альпах і Кайндль в своїм підручнику фольклору.

У нас на тім полі не зроблено дуже багато, одначе не стоїть воно облогом. Київська Старина принесла цілий ряд всіляких документів, дещо уміщене було в Житю і Слові. Архівний матеріал і оброблене маємо також в працях Антоновича (про чарівництво), Левицького¹⁾, Франка, Зубрицького. Я наводжу понизше два документи, видані губерніяльним урядом у Львові до духовних властей і втягнені в книгу розпоряджень Крушельницької церкви в Стрийськім повіті.

¹⁾ О. Левицькій, Очерки стариннаго быта Волыни и Украйны. Київ. Стар.

Перший документ, оголошений в р. 1803, подає нам звістки про забобони селян підчас зарази на худобу, другий акт говорить про віруваня в упирів, він виданий в р. 1803, а доручений сьвященикам з початком дальшого року.

Зачнім від нього наші поясненя.

Губернія підносить очевидно з невдоволенем, що сьвященики до того ще часу не викорінили усіх забобонів між селянами: багато людей вірить в нічні страхи, в чари, духи, а що найприкрійше, знаходять ся люди, що не уміють пошанувати сьвятости гробу, витягають мерців з домовин і знущають ся над ними. З акту видно, що се муєло повторювати ся частійше, коли циркулярні уряди почували ся до обовязку повідомити про се губернію і коли губернія уважала за відповідне пригадати сьвященикам, щоби впливали в науках на нарід і від'учували його від поганих і негідних учинків.

I.

Викопуване тіла небіщика з гробу і збитковане над ним стоїть тут безперечно в звязи з вірою в упирів, що сягає дуже давних часів і доховала ся подекуди і до нині. Опираєть ся вона на погляді, що мерці можуть повертати на землю і шкодити людям, які їм через що небудь стали немілі. Причини тої віри треба найправдоподібнійше шукати в снах і привидах, як на се звернув був увагу Тайлбор, а далі С. Meyer, Koch ¹⁾ і иньші.

Віра в поворот мерців з другого сьвіта знана майже без виїмку на цілій просторони нашої землі, без ріжницї, у культурних і так званих диких народів. Спеціальною формою сеї віри являють ся наші віруваня про упирів, що стрічають ся у всіляких відмінках також у иньших славянських народів, у німецьких племен та серед людности балканського півострова, приміром у Турків, Альбанців і Новогреків. Grimm в своїй мітольоїї та переказах і казках, Mannhardt, Liebrecht (Zur Volkskunde, 195—198), Krause (Z. f. Ethn., 1883), Andree в „Ethnographische Parallelen“, Meyer в Deutsches Volkstum, H. Máchal в Ná-kres slovanského bájesloví (Praha 1891, 182—186), Аванасьевъ

¹⁾ Koch, Zum Animismus der südamerikanischen Indianer Supplement. zu Intern. Arch. f. Ethn., 1900.

в праці „Поэтические воззрѣнія Славянъ на природу“, Вагилевич в статі „O upřech a wid'mách“ (Č. Česk. Mus. 1840, с. 232—261), Ф. Краус в Powrót umarłych na świat“ (Wisła, IV, 657—683), St. Hock, Die Vampirsagen u. ihre Verwertung in d. Lit.¹⁾, Тедоз в Melusine, 1888, Stern в Medizin u. Aberglaube in der Türkei, I, с. 350—370, O. Schell, D. Volksglauben im Bergischen an d. Fortdauer d. Seele n. d. Tode (Ar. f. Relig. IV, 305—337), Caland в Een Indogermaansch Lustratie Gebruik, Amsterdam 1898, A. Jellinek, Zur Vampyr Sage Z. d. Ver. f. Vk., 1904, 323 і д., J. Negelein, Macedonischer Seelenglaube u. Totencultus, ibid, 1904, с. 19—35 зібрали більший матеріал у всіляких народів і старали ся його угруповати і пояснити. Дотикали ся того питання також Тайльор, Лянті, Пешель, Карлович (в Z. f. Relig. w.) і иньші. Сировий матеріал можна найти в досить великій кількості в збірках етнографічних і в більших оглядах, приміром у Kuhna і Schwartz'a, у Meyer'a і т. д.

Славянські племена доховали віру в упирів в найчистішим виді, так що дехто навіть бачив у них її жерело, і стали нині її осередком. Особливо розширена вона у Болгарів і у Українців та Білоруснів, де ще ясно відрізняють ся мердець упир від вовкулака; у Сербів і взагалі на полудни змішано оба типи. В упирів вірять також Словінці, Чехи, Словаки, Лужичани, Кашуби, Поляки і Великороси. Література про упирів у славянських народів зібрана тільки у нас докладнійше, а деінде розкинені поодинокі звістки по всіляких часописах так, що робота коло їх порівняння значно утруднена. Мала частина матеріалу використана в начерку Махалы, а в части і у Вагилевича²⁾.

Для нас передовсім важне зіставлене проф. Сумцова „Колдуны, вѣдьмы и упыри“ (Сборникъ Харьк. Ист. фил. Общ. т. III, 1891, стор. 229 і д.), де зведена богата література, вчислена також в части в примітках до розділу про упирів (происхождение упырей) в „Культурныхъ переживаніяхъ“ (Кіев. Ст. 1890, XXVIII, с. 65). У нього подані і деякі загальні замітки, з якими в більшій мірі стрічаємо ся в студії А. Потебні

¹⁾ Forschungen zur neueren Literaturgeschichte, XVII, 1900 (рец. Reuschel'a в Euphorion, VIII, 1901, 734—8).

²⁾ Прошу про се порівняти Fr. Wiesthaler, Vlkodlak in vampir sposebnim opirom na slov. bajaslovje, Ljublj. Zvon, III, 1883, Lilek, Ethnologische Notizen aus Bosnien und Hercegowina, Wissens. Mitteil. aus Bos. u. Herc., VIII, 269—270.

„О мистическомъ значеніи нѣкоторыхъ обрядовъ и повѣрій“, а саме в третім розділі „Змѣй, Волкъ, Вѣдьма“ (Чтенія, 1865, IV, с. 233—310 і спеціально с. 277—287). Пробу зіставлення матеріялу бачимо в студії Єфименко, Упыри (Из исторіи нар. вѣрованій), Київ. Стар. 1883, VI, с. 371—9, в збірці Іванова „Народные рассказы о вѣдьмахъ и упыряхъ“ (Сборн. Хар. И. Ф. Общ. III, с. 156 і д.) і в статі Франка в Київ. Стар. (1890, IV, с. 101—120): „Сожженіе упырей въ с. Нагуевичахъ въ р. 1831“. Архівний матеріял зібрано в праці Антоновича в Трудах Чубинського, а крім того у Єфименко, Вагилевича, Ш. Я. „Убийство упыря въ Кіевщинѣ во время чумы 1770 г.“ (Київ. Стар. 1890, N. 2, с. 338—341) і д. и.

Етнографічні збірки містять дійсно багато матеріялу. Крім Іванова треба тут вичислити збірки Драгоманова, Нар. преданія и рассказы, 62—66, Чубинського, Труды, II, 411—416 і д., Новосельского, „Lud ukraiński“ т. II, Коперніцкого-Рокоссовскої „Przyczynek do etnografii ludu ruskiego na Wołyniu, Zbiór wiad. do ant. kr.“ XI, А. Подберезкого „Materiały do demnologii ludu ukraińskiego“ (Zbiór IV, 1880, 3—82), Гринченка, Изъ устъ народа, 1901, V, N. 165—174 і Етнограф. Матеріалы, I, 1895, с. 52—56, II, 92—107, Яворського, Südrussische Vampyre (Zeit. d. Ver. f. Volksk., 1898, VIII, 331—336) і його ж статя в Живій Старині, 1897, I, 107—110, а передовсім збірку Гнатюка „Знадоби до українсько-руської демонології“ (Етн. Збір. XVІ).

Найдавнійшу звістку про упирів находимо уже в поясненнях до пророків¹⁾; Серапіон дорікав (в XIII ст.) своїм сучасникам, що не хотіли ховати повісильників і потопельників і викопували їх з могил²⁾, приписуючи їм спровадження посухи і неурожаїв. В збірнику Паісієвім з XIV ст. читаємо, що „перше того клали требу упиремъ и берегинямъ“; в рукописи Соф. Новгород. бібліотеки згадують ся упирі побіч иньших демонів і „богів“³⁾. Максим Грек згадує про се в XVI ст. і стараєть ся переконати вірних, що мерців не вільно непокоїти. Про викопуване і падене „преисподниковъ“ або так званих „вуркулаковъ“ і про жінки „гилуди“, що висисають кров дітей та убивають їх, читаємо і у Іоасафа Ефесского⁴⁾. Осібний розділ про

¹⁾ Miklosich, Lexikon.

²⁾ Котляревскій, О погребальныхъ обычаяхъ, 34—5.

³⁾ Máchal, op. cit., 183.

⁴⁾ Алмазовъ, Каноническіе отвѣты Іоас. Ефесскаго. Одесса 1903, стор. 42, 53.

упирів знаходимо і в требнику, виданім в Київі 1620 р. Памвою Бериндою.

Одначе проповіді не усунули загально розпростореної віри в упирів, що запустила була сильне коріне. Численні архівні звістки з XVIII ст. доказують нам, що ще тоді була вона дуже розповсюджена, а що найважнійше активна. Як і тепер головно і тоді обвинювано деяких людей, що вони спроваджують посуху або заразу. Полковника А. Танського (1727) і генерального обозного В. Борковського (ок. 1686) уважали сучасні люди упирями: останнього пробили навіть осиковим колом, а цілу подію розмалювали на стіні троїцького собора¹). Люди з Гуменця стрінувши в ночі шляхтича Матковського, як шукав загублених коний, признали його за упиря і спалили його, обвинувачуючи його в занесеню епідемії (1738 р.)²). Таксамо зроблено і з захожим з Турції О. Маронітом³). В Гуманській Війтівці в Клівщині кинули люди підозріне на свого власного сьвященика, оббили його майже на смерть, закопали в яму, пробили осиковим колом і засипали живцем землею⁴). В 1750 році перепроваджувала харківська консисторія цілий процес з селянином з села Люботина, валуйського повіту, про якого говорило ся, що він „упирь родимый“. Люди сходили ся до нього і просили його о вселякі ради, думаючи, що він уміє віщувати. Процес показав одначе, що він був звичайним ошуканцем, що хотів лише прокормитись в голодний рік⁵).

Против віри в упирів звернене одно місце в посланію православного, буковинського єпископа Даниїла, з р. 1790, в яким згадуєть ся, що люди приписують їм наношене зарази: Є такі люди — каже він — що думають, „яко тѣлеса нѣкоторихъ людей мертвыхъ имѣють силу умертвлять скоты..., которымъ тѣлесамъ и имя выдумали, сі есть нарекли ихъ „видмы“ или „опирѣ“⁶).

Подібно, як у нас, маємо давнійші звістки і про иньші славянські народи. У Чехів згадує про упирів хроніка Гаска.

¹) Єфименко, 376 і література наведена у Грінченка, Изъ усть народа, с. 428—9.

²) Чубинській, Труды, I, 425—432.

³) *ibid.*, 339.

⁴) Ш. Я., *op. cit.* 338—341.

⁵) Ам. Лебедевъ, О борьбѣ духовныхъ властей въ бывшей епархін бѣлгородской съ суевѣріями, Кіев. Стар., 1890, XXVIII, 6—7.

⁶) Миронъ, Сожженіе ушырей въ с. Нагуевичахъ, Кіев. Стар., 1890, XXIX, с. 106—107.

Знаємо також з літописи, що в 1344 р. умерла упириця, яку треба було пробити колом, бо губила людей. Упиром був також святихник Мислята, про якого згадуєть ся під роком 1336¹⁾.

Про упирів на Угорщині, Моравах і т. д. приносить численні відомости Dom Aug. Calmet в „Traité sur les apparitions des esprits et sur les vampires ou les revenants de Hongrie, Moraviae e. t. c.“ (Paris 1751)²⁾. Lucius згадує в своїм творі „De regno Dalmatiae et Croatiae“ (1403 р.), що одну жінку непокоїв упир так завзято, що бурмістр міста дозволив „infigere signum in pectus eius“³⁾. Про вампіризм у полудневих Славян з початком XIX ст. говорить багато Prosper Merimée⁴⁾ в розділі „Sur le Vampirisme“.

Віра в упирів доховала ся живо і в XIX ст., а навіть з кінцем минушого століття можна ще було занотувати випадки насильного убийства, спричиненого вірою в істноване упирів.

Український упир досить скомплікована істота. Звичайно розуміють під упирем мерця, що вертає в ночі на землю і ссе кров зі сплячих людей, особливо з дітей⁵⁾. Одначе упир може бути і живий і пробувати незаметно між людьми і тоді він не менше шкідливий, бо тяжко його розпізнати⁶⁾. Дуже часто приписують йому силу вороженя і відгадуваня будучности, а відповідно до того ділять навіть упирів на старших і молодших, сильніших і слабших⁷⁾. Вкінці називають тим самим іменем і дітей, обложених англійською хоробою, які звичайно мають назву одміни, обмінчати. Сі упирі не чинять великої шкоди населеню і займають ся вороженем⁸⁾. Вороженє і чарованє се взагалі дві основні прикмети, звязані з іменем упиря: в старо-руських словниках об'яснювано навіть імя упиря словом чарівник.

Упир може перекидати ся в звіврат, передовсім в вовка,

1) Máchal, 186, Wahylewič, op. cit. 256—258.

2) Звістку про сю рідку книжку, що переходуєть ся в віденській надворній бібліотечі, завдячую дру Т. Матичу.

3) Zbornik za narodni život juz. Slav. I, 224.

4) P. Merimée, La Double Méprise. La Guzla. Paris 1885, ст. 222—236. І виданє вийшло 1829 р. Користаю тут також з вказівок дра Матича „Про судову розправу з року 1882 в Arch. f. slav. Phil., VI, 618—620.

5) Сумцовъ, Культурныя переживанія, N. 122, с. 64, Máchal, op. cit., 183, Аванасьевъ, III, 557, 585, Потебня, 282 і д., Jaworskij, 331.

6) Єфименко, 371, Миронъ, 101—3, Сумцовъ, 63.

7) Миронъ, 102—104. 8) Nowosielski, II, 106, 161.

в kota і собаку. Про се вже згадує Іоан Екзарх болгарський: „Тѣло свое хранить мертво, и летаєть орлом, ястребомъ, и ворономъ, и дятлемъ, рыщуть лютымъ звѣремъ и вепремъ дикимъ, волкомъ, летають змѣемъ, рыщуть рысію и медвѣдемъ“¹⁾. В Нагуєвичах розказують, що попадаючи упириця перемінила ся в „худобину“, а власне в безрогу, щоби пімстити ся на нелюбим наймиті і укусити його. На Підгіррю вірають, що упирі „двобушники“ і можуть полишити в ночі своє тіло і робити людям пакости²⁾.

Упирі ідентифікують ся декуди вчасі і з зміями, літавцями, інкубами, то значить мають в ночі приходити до своїх жінок і жити з ними, як за життя. Можуть навіть мати діти: у Болгар і у Москалів³⁾, у Сербів, і у Галицьких Русинів пізнати їх по тім, що або не мають взагалі костей або лише носової хрястки. Вагилевич розказує, що до одної жінки ходив її чоловік упир і мав з нею кількоро дітей. Вдова сохла і жовтіла аж знахарка порадила їй здурити упиря, освічуючи хату ніби на весіле⁴⁾. Подібно думають і полудневі Славяни: Коли жінка розумна, може здержати помершого чоловіка і наказати йому робити, що сама схоче; про се говорить ся і в пословиці „*prametna žena može uprečiti, da wampir k njoj ne dolazi i da soijeta ne tare*“⁵⁾.

У Драгоманова розказуєть ся про клопоти мужа, до якого ходила його жінка, упириця. Тут помогло посв'ячене хати: „Посв'ятили мою хату, і, крив Бог, стало тихо: наче мільйон віська хто поставив коло мене, наче вармія окружила мене“⁶⁾. І у Поляків кружить велике число подібних оповідань⁷⁾.

До тепер ми знали упиря тільки з лихого сторони. Спорадично розказують про нього і добре: він мав приміром з любови до людей відкрити їм тайну оживляти померших⁸⁾. Упирі віддають також більші услуги вороженем і чарованем⁹⁾.

¹⁾ Потебня, *op. cit.*, 282—3.

²⁾ Миронъ, 102. Більше паралель у Аєанасьєва, III, 302, 357, Вагилевича, 239 і р., Jaworskij, 331—2. Прощу ще порівняти: Ciszewski, *Lud roln.-górn. z okolic Sławkowa. Zbiór wiad.* XI, 11 і д.

³⁾ Потебня, 286—7, Аєанасьєвъ, III, 559, Wahylewyc, 237, 246, Liebrecht, *Zur Volkskunde*, 1879, 58.

⁴⁾ Цілком таке саме оповіданє у Яворського, 334—5.

⁵⁾ Krauss, *op. cit.* 676.

⁶⁾ Драгомановъ, *Мат. пред. и рассказы*, IV, 3, с. 63.

⁷⁾ Ciszewski, *op. cit.*, с. 12, 13.

⁸⁾ Сумцовъ, К. П., 64. ⁹⁾ Nowosielski, II, 106.

Звідки береть ся упир?

Афанасєв прийшов до результату, що се злові мерці, що були за життя чарівниками, вовкулаками або взагалі людьми, вилученими церквою як приміром самовбійці, еретики і прокляті¹⁾. Нарід робить їх дітьми дідька, вовкулака або відьми²⁾ або думає, що се дідьки, які увійшли лише в тіло відьом, чарівників або інших людей³⁾. В деяких сторонах думають, що якась нечиста сила має вплив на зародок, так, що дитина родить ся вже з прикметами упиря⁴⁾; упирем може навіть стати кождий чоловік, коли його обвіє степовий вітер⁵⁾, під яким треба розуміти дідька. Бувають також „родимі“ упирі⁶⁾; коли жінка погляне на сьвященика підчас великого входу, то її дитина буде упирем⁷⁾. Загалом вірять у нас, що потопельники і повісильники стають упирями: тому ховають їх на розстайних дорогах і обкидають каменями і прутем⁸⁾.

Живого упиря пізнати трудно: кажуть, що звичайно виглядає він дуже добре, бо мусить носити на собі неживого товариша. Розпізнають також по тім, що дуже злісний⁹⁾.

Найліпше одначе розпізнати його по красці лица: буває він завжди дуже червоний і то за життя і по смерті. Звідси походить і пословиця „червоний як упир“ знана мабуть чи не у всіх славянських народів (прим. у Русинів, Поляків, Сербів). Щоби переконатися, чи дійсно померший то упир, розкопують гріб, що звичайно має або шпару або взагалі долинку і отвірять трумну. Упир не гние і лежить червоний на лиці, звернений передом до гори; часом має навіть отворені очи та окровавлені руки, ноги і губи¹⁰⁾. Пізнають також по тім, що має

¹⁾ Афанасєвъ, *op. cit.*, III, 557.

²⁾ Чубинскій, Труды, I, 1, 205.

³⁾ Nowosielski, II, 161. ⁴⁾ Сумцовъ, К. П., 63.

⁵⁾ Єфименко, 373. Подібний шкідливий вплив має також вітер на вагітні жінки; від него попадають вони в хоробу і скидають дитину, що перемінює ся в чорта (Милорадовичъ, Народные обряды и пѣсни Лубенскаго у., Полтава. г., Сборн. Хар. Ист. Фил. Общ. X, 1897, с. 14, Чубинскій, Труды, IV, 1. Чорт запліднює дуже часто в виді вітру: з тим стрічаємо ся в середновічних літературах. Пр. пор. ще Wahylewyc, 238.

⁶⁾ Миронъ, 101. ⁷⁾ Jaworski, 331.

⁸⁾ Kopernicki, Przyczynek do etnografii ludu ruskiego na Wołyniu. Zbiór wiad. XI, с. 196, Сумцовъ, К. П., 63.

⁹⁾ Єфименко, 371.

¹⁰⁾ Миронъ, 101, 104, Єфименко, 372, Афанасєвъ, 557—561, Wahylewyc, 238, Kopernicki, 196, Máchal, 184, Чубин-

шість пальців на руках і ногах¹⁾ і спить все головою до дверей, а ногами до образів²⁾.

Нарід вірить ще до нині, принаймні там, де ще просвіта не пустила глибокого коріня, що упирі приносять велику шкоду людям: передовсім доскулюють вони людям тим, що висисають їх кров підчас сну³⁾, нищать здоровле, дусять їх, а навіть забирають ся нераз до їх мяса. Взагалі український упир небезпечний: він нападає на спокійних людей, щоб ними пожити ся, розганяє вечерниці і уміє остро мстити ся, коли йому хто зробить яку небудь пакість⁴⁾, приміром здіме намітку; упир крутить ся часто по бездорожжях і зводить людей з доброї путі. Крім того пакостить він цілому загалови, насилаючи заразу, помір, хвороби, неврожай, посуху і иньші нещастя, причім не забуває і на менші пакости⁵⁾.

Тому старають ся люди за всяку ціну удержати мерця в трумні і зробити його нешкідливим. Вже сам релігійний обряд звернений передовсім на те, щоби обезпечити людей від повороту померших: на те відправляється похорон, запечатують ся гріб і справляють ся поминки. До того ще й самі люди знають багато способів, що на їх гадку задержують мерця в гробі. Так приміром ставлять його ногами до дверей⁶⁾, щоби не вернув ся, а добре вийшов, кажуть йому працювати ся з хатою, удраючи трумну о поріг, отвирають вікна і двері, щоби мав куди вийти, а потім зачинюють їх і ставлять для нього воду, щоби не був лютий і мав що напити ся, коли б вернув до хати. Трумну забивають міцно цвяхами і кажуть видзвонювати на дзвінниці, знаючи, що дзвони відганяють духів. Поляки з над Раби думають навіть, що аж тоді стає мерлець дійсно мерцем, коли зачнуть дзвонити: про се — кажуть — можна переконати

скій, I, 1, 206, Ястребовъ, Матеріали для етногр. Новорос. края, 134, Франко, Нар. віруваня на Підгір'ю, Етн. Зб. V, 182, N. 14, Jaworski, 334.

1) Сумцовъ, К. П., 63. 2) Миронъ, 102.

3) Се основна прикмета упиря, що знана усюди; гл. висше Драгоманов, 62, N. 1, Гнатюк, 162, N. 272, Миронъ, 105, Ястребовъ, 134, Jaworski, 333.

4) Podbereski, op. cit., N. 2, 3, 4, 5, Чубинскій, I, 91, II, 422, Драгомановъ, 62, N. 2, Грищенко, Изъ устъ народа. Черниговъ 1901, с. 134—5, N. 171 (Не бери ничего въ мертвяка), де наведені і иньші паралелі, с. 429, Jaworski, 332.

5) Драгоманов, op. cit., 64: випускає коні.

6) J. Negelein, 34, гл. Jellinek, Zur Vampyr Sage, 323—4.

ся, бо трумна тоді о много тяжша¹⁾. Крім того уживаєть ся багато иньших способів, про які тут не місце розводитись²⁾.

Одначе, як видно, і сі способи не помагають: мерці таки ходять по світі і не дають людям супокійно жити. Розумієть ся, що з поміж них найстрашнійші упирі. Щоб зробити їх нешкідливими, кличуть наперед сьвященника, аби закляв небіщика: часом се помагає і тоді упир утікає, перемінівши ся в серну³⁾. Коли ж не помагає, беруть ся на далеко ліпший спосіб, який мусить помогти.

Розкопують могилу і пробивають мерця осиковим колом, причім обертають його грудьми до долу⁴⁾. У полудневих Славян уживають до того глогового терна або кленового дерева, у Німців взагалі деревляного або тернового⁵⁾. У нас і у Поляків беруть також липове і кленове дерево. У Гнатюка так приміром кінчить ся Н. 278: „Ксьонц казав го поховати (упря) і забили восиковий кілочок в голову і вже був спокій“⁶⁾. На иньшій місци читаємо знов таке: „Тогди ксьонц кажи: Дайти осикового кола, забю я ему в голову. Більши він ходити ни буди, бо то є справедливий упир. Він би був за сім літ люди потинав. Як му забили, більше вже ни ходив і ніхто го ни видів“⁷⁾. Осичина має взагалі велику силу: коли в гробі є шпари і мерлець ними виходить, то вистарчить заложити їх нею⁸⁾.

Рідше говорять, що треба утяти голову: згадуєть ся про се в збірці Гнатюка, у Яворського і в Батьківщині за р. 1893⁹⁾.

1) L. Świątek, Lud nadrabski, с. 134.

2) Так кладуть приміром на Україні на вікно кусень желіза або роблять хрест на воротах. Чубинській, I, 205. Про способи відганяти мерців прошу порівнати статью Єллінка, оп. cit. 323—4.

3) Kopernicki, 196, Podbereski, 15.

4) Приміром Миронъ, 106, Kopernicki, 196, Чубинській, I, 1, 205, 206, Podbereski, 15, 18, 19.

5) Máchal, 185—6, Аеанасьєвъ, 559, Krauss, 673. У Македонців поливають ще оливою (Negelein, op. cit. 19—27, Asboth, Maced. folkl. 218, 9).

6) Гнатюк, оп. cit., N. 278, стр. 168.

7) ibid. стр. 164, N. 273, також 163, N. 272.

8) Аеанасьєвъ, III, 575.

9) Гнатюк, с. 165, N. 275, Батьківщина, N. 9, пор. Гринченко, Литература українського фолклора, 1901, с. 144, N. 872, Миронъ, 106, Jaworkij, 332. Відрізуване голови упрям знають всілякі народи (C. Meyer, Aberglaube d. Mittelalters, 1884, 45, Weinhold, Altnordisches Leben, 1856, с. 497): робили се і Римляни в часі зарази (Thucydides, 2, 52, Jellinek, op. cit.); у Болгар занотований подібний

Сей спосіб особливо розпросторений у Білорусинів. „Утеди людзі пасходзілісе, гўолаў адцялі, між нўог паложилі, дай закапалі“ — каже ся в однім оповіданю у Федеровского¹⁾. Знають його також Поляки, Лужичани і Німці²⁾. До відтинання служить усюди рикаль або лопата: голову кладуть звичайно поміж ноги.

Деколи відрубують лише ноги³⁾, або підтинають жили у ніг, у Гнатюка і Яворського січуть на дрібні кусники⁴⁾.

В давнійших часах уживало ся для винищення упирів огня: палено їх, подібно як чарівниці, на стосі і розкидувано порох. Розуміть ся, що роблено се головно з живими упирями; причім затикало ся їм рот дегтем⁵⁾. У Чехів, Кашубів і Сербів брали до того каміня і землі⁶⁾. Сього способу уживало ся дуже часто, а передовсім тоді, коли якогось чоловіка підозрівали, що він спровадив пошість на людий або на худобу, посуху або неврожай: се найшкідливіша сторона роботи упирів⁷⁾.

Вже висше навели ми на се кілька примірів з давнійших часів; тепер подаю кілька нових з часів найновіших.

Упирі шкодять надзвичайно нашошем епідемія, як чума, холера і т. д. В Галичині приписували їм холеру в р. 1831 і 1876 і палили їх немилосердно на цілім Підгір'ю. Вагилевич і Франко подають про се докладніші звістки і наводять деякі

випадок іще з року 1890 (Strausz, Bulgaren, с. 454), про Румунів гл. Ethnol. Mitt. a. Ung. V, 69 (Єллінек). На існуванє подібного звичаю в передісторичних часах вказують гроби, в яких стрічають ся скелети з головою, уміщеною між ногами (Jellinek, op. cit., 19—27 = Weinhold, Totenbestattung, 1859, 50, 96, Mogk, Grundriss f. germ. Phil., 2 Aufl., 3, 254). Прому ще порівнати цікаву розвідку А. Гельвінг, Von dem polnischen Upiertz oder sich selbst fressenden Todten u. d. daraus entstandenen Furcht vor Pest- u. Viehsterben (1722 р.).

¹⁾ Federowski, Lud białoruski, Т. II, С. I, с. 199, N. 172 і далі с. 206, N. 185. ²⁾ Máchal, 185, 186.

³⁾ Gazeta Narodowa, 1885, N. 220, Гринченко, 144.

⁴⁾ Гнатюк, с. 163, N. 272, Червоная Русь, 1890, N. 28 = Миронъ, 105, Jaworski, 332—3.

⁵⁾ Єфименко, 377. Деготь має у різних народів велику силу і відганяє злих духів. Псліжвиці держать його тому під ліжком і то аж доки не очистять ся, а дитина не охрестить ся (J. Jaworski, Aus dem Bukowiner Alltagsleben, Urquell, 1898, 97; Segel, Wierzenia i lecznictwo ludowe Żydów, Lud, III, 1897, с. 57; Ястребовъ, Обычай и пѣсни турецкихъ Сербовъ. У Сербів помазують дегтем на охрест входи до хати перед опирем. Krauss, 674. ⁶⁾ Máchal, 186.

⁷⁾ Аеванасьевъ, III, 571 і д., Гнатюк, 164—5, N. 275, Чубинскій, I, 206, Nowosielski, II, 56, Єфименко, 373.

місцевости¹⁾, головно в стрийським, самбірським і станіславівським повіті (Нагуєвичі, Семигинів, Росільна). Екзекуція відбувала ся за селом, де громаджено великий терновий костер.

Подібний випадок але з иньшими подробицями розказував мені о. П. Мінко, парох Гребенова коло Скольного.

Як вибухла холера²⁾ і появила ся в Славську³⁾, то люди мерли як мухи. Коли нічо не помагало, післали громадяни по знахаря до Єленковатого і сей обіцяв порадити. „Усему винен упир“, переконаував він. Скликав людей на цвинтар, розкрив гріб, виймив недавно похованого небіжчика і пробив його осиковим колом, обернувши його лицем до землі. Потім наточив з нього крові і дав її усім до горівки, приговорюючи: „Пив він вашу кров, напийте ся ви його крові“. Розуміть ся, що на холеру не помогло се нічогосійко, а знахаря арештували. Ворожбит боронив ся перед судом дуже сильно і казав панам, що вони на тім не розуміють ся, бо вони „темні“: як би не він, то ціле село вигинуло-б.

Що кров з упиря помагає, про се свідчить і иньше оповіданє, наведене у Гнатюка⁴⁾. З кореспонденції в Червоній Русі⁵⁾ довідуємо ся, що в Завадці, турчанського повіту, пили воду з гробу упиря або підкурювали хорого на холеру його волосем.

Не меньше мстили ся люди на „упирях“ за занесене посухи або за спроваджене граду і ненастанного дощу. В р. 1867 підчас посухи, розкрили селяни Тихого хутора, таращанського пов., гріб недавно помершого раскольника, виймили його і рівночасно, як один бив його по черепі, приговорював другий „давай дощу“; иньші лили на нього воду з решета. Потім закопали його знов до гробу⁶⁾. *Gazeta lwowska*, з р. 1885 (N. 220) донесла, що в однім місци викинули з гробу трупа самовбійці,

¹⁾ Миронъ, *op. cit.*, 107—120, *Wahylewyc*, 252; пор. ще Аєанасьєвъ, III, 573—4. У Франка обговорена також близше статя І. Е. Коссака, уміщена в „Слові“ з р. 1880, N. 106. N. 82 і 83 „Слова“, де надруковані „Повѣрья малороссійскіи“, між иньшим і про вовкулаків і упирів, не мав я під рукою.

²⁾ О. Мінко подавав рік 1856: одначе можна думати, що се належить до 1831 року.

³⁾ Славсько, село в Стрийським повіті, положене над Опором. Єленковате лежить глубше в горах над допливом Опору.

⁴⁾ Гнатюк, с. 165. Віра в силу крові, особливо для цілий лікарських, розширена майже по цілім світі.

⁵⁾ Миронъ, 105.

⁶⁾ Аєанасьєвъ, III, 573—4.

думаючи, що він викликував градобите. В *Gazet-i Narodow-ij* з того самого року (N. 181) подана звістка, що в селі Маяках, Херсонської губернії, підозрівали одного мерця, що він наносить дощ; тому відрубали йому ноги і пустили на Дністер¹⁾. В Батьківщині за 1893 р. (N. 9) була також нотатка, що селяни викопали мерця з гробу, відрізали йому голову і пробрили колом за те, наче б то він спровадив посуху²⁾.

Як бачимо доховала ся віра в упирів аж до наших часів і часописи ще й нині приносять звістки про отворюване гробів і зневажуване померших³⁾. Не підлягає найменшому сумнівови, що і наші факти з поч. XIX ст. належать до тої-ж категорії.

На закінчене згадаю іще, що велику силу приписують макови. Коли ним посипати мерця, то певно більше не встане, а як посипати хату і обійсте, то уже більше не верне ся⁴⁾.

II.

Перший з ряду документ згадує про розношене зарази. Селяни вірили, що найліпше перенести заразу на худобу в чужі села, щоби її позбути ся. Для того розкидали кости зараженої худоби по таких місцях, де іще не було слабости.

Маємо тут примір широко розповсюдженої віри, що хоробу, заразу і взагалі всяке нещастє можна перенести на другі особи або створіня. Народня медицина всіляких народів знає що до того цілий ряд ріжних способів, які в основі не богато ріжнять ся між собою. Хоробу можна перенести на дерево і на ростини⁵⁾, закопати⁶⁾ в землю або сховати в неприступне місце, пу-

1) Гринченко, Из уст, 144.

2) Прошу ще порівнати *Wahylewyc*, 252, *Аванасьевъ цитует Пантеонъ*, 1855, V, 48.

3) F. Kaindl, *Volkskunde*, 1902, с. 49.

4) Франко, Н. вір, 168, Чубинскій, I, 81, *Federowski*, L. b., 172. Z. f. *Ethn.*, 21, 143, *Negelein*, op. cit. 26 (зерно).

5) *Wuttke*, *Deutscher Volksaberglaube d. Gegenwart*. I Aufl., ст. 305 і д., *A. John*, *Sitte, Brauch u. Volksglaube im deutschen Westböhmen*, 1905, 270—1, *Stern*, 332. Пор. також *A. John*, *Oberlohna*, 1901, 160.

6) *Wuttke*, 310—311, *John*, 270, *Stern*, 330.

стити з водою¹⁾, стерти²⁾, зсушити³⁾ або дозволити їй зігнати⁴⁾: можна її також усунути через міряне⁵⁾. Так само легко, як на рослини, можна її перенести на зьвірята і на людей. Треба тільки, щоби хтось підіймив яку небудь річ з недужої особи. У Німців пишуть слабість на паперці і забиваєть ся в двері або в церковну мітлу, або потираєть ся недужого яйцем і цитриною, а дупину лишаєть ся на дорозі: хто підійме, забере слабість⁶⁾. Коло Берліна відрізують слабому нігті або кусень одіжи або утинають трохи волося і кладуть се на перехрестю в надії, що хтось підійме⁷⁾. У нас ніхто не відважить ся підіймати що небудь з дороги або з чужого подвіря, думаючи, що се підкинене і може зашкодити⁸⁾.

Підкидати можна усюди, але найліпше на перехрестя доріг і на границі між двома селами. Іще частійше переносять слабість поза границу до чужого села, щоби не пошкодити своїм людям. На Балканському півострові привязують нитку, яку носив хорий, по тайки до воза, що виїжджає з села і так позбувають ся фебри⁹⁾. У Німців лічать руптуру тим, що заносять волосє слабого на поле сусіднього села¹⁰⁾. У Болгарів відганяють хоробу таким чином: до мішочка вкладаєть ся колач, упечений умисне з чистої, пшеничної муки, букет цвітів, обв'язаний червоною ниткою, до якої причіплені гроші, а часом також цукор, виноград, оріхи і яблука, а старший чоловік підкрадаєть ся в ночі до чужого села і завішуєть ся усе на дереві або на плоті¹¹⁾. Розумієть ся, що хто здійме, до того хати перейде зараза.

¹⁾ Wuttke, 315—317, John, 270—1, Stern, Medizin und Aberglaube.

²⁾ Wuttke, 318. На тім опираєть ся звичай пересувати хорого через отвір в дереві або в камені. Gaidoz, Un vieux rite médicale, Paris 1892, статя Тительбаха в Intern. Arch. f. Ethn., 1900 (Записки, т. LXI, Наук. Хрон., 2).

³⁾ Wuttke, 318—9. ⁴⁾ Wuttke, 318—9.

⁵⁾ Wuttke, 319. ⁶⁾ Wuttke, 305.

⁷⁾ Сумцовъ, Культурныя переживанія, N. 99, Z. f. Ethnologie, 1883, 78.

⁸⁾ Антоновичъ, Колдовство, процессы и изслѣдованія, Спб., 1877, 13, Talko-Hugoniewicz, Zarysy lecznictwa ludowego na Rusi południowej, 445.

⁹⁾ Stern, 332. ¹⁰⁾ Wuttke, 310—311.

¹¹⁾ A. Strausz, Zur Volksmedezin der Bulgaren, Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn, II, с. 224, Stern, 330.

Оригінальний спосіб переносення слабости знають наші Бойки з Прислопа, долиньського повіту. О. Левицький розказував про се (1905) досить докладно, бо подія вбила ся добре в його память. Одного разу дали йому знати, що на селі стало ся щось незвичайного. Коло кирниці застромив хтось п'ять чи шість не дуже великих смерічок, які були прикрашені стяжками. Крім того були усї деревця густо обтикані шпильками, встромленими кінчиками (вістрями) до гори на кождім перехрестю галузок і на кождім кінці. Шпильок тих було дуже багато, так, що їх можна було числити на сотки. Люди були перестрашені, бо думали, що се хтось заніс, щоби спровоадити нещасте або заразу і просили його вийти з процесією. Ледви відмовив їх від того: одначе не заспокоїв їх вповні, бо люди грозили, що віддадуть того чоловіка, буцім то з Космача, до суду, аби другий раз не шкодив.

Шпильки грають тут, як бачимо, головну роллю. Подібний погляд знають також Болгари. Коли хотять кому пошкодити, обтикують ціле мило шпильками або голками і кидають його в воду або закопують в землю¹⁾.

Закопуване предметів з недужого на шкоду другим практикують у нас дуже часто. Кажуть, що як чоловік сохне і нездужає без причини, то се наслідок закопаних уроків. Найліпше тоді виконати підкинені предмети і усунути їх з обістя. Оповіданя на ту тему чув я в Жукові, бережанського повіта і в Прислопі.

Щоби перенести заразу на звірята, уживають звичайно способів, про які згадує наш документ. В Ланцуті закопують під порогом стайні ногу з теляти, кіньське копито, здохлого пса або kota, коли хотять пошкодити худобі сусіда²⁾. Цілком так само роблять і на Жмуди. Коли хто має ненависть до сусіда, закопує під його оборою худобячі легкі на шкоду худобі або кидає до ставу чи до ріки, де є його водопій, кість здохлого звіряти. Від занечищеної води дістає худоба всіляких недуг і гине³⁾.

Нарешті наводжу самі документи :

¹⁾ Stern, 330.

²⁾ Saloni, Lud łańcucki, Materiały antr.-arch. i etnogr., VI, 251.

³⁾ J. Kibort, Wierzenia ludowe żmujdzkie, Wisła, 1905, IV, 366.

N. 130. Docieczono, iż po wielu miejscach pospólstwo przesądnie, jakoby zaraza ustać miała na bydło w pewnych okolicach grasująca, gdyby w insze okolicy przeniesiona była, ztąd pochodzi, że (... не чітко написано слово) kości y inne bydłęcia zarażonego ostatki po pastwiskach — brzegach rzecznych y studziennych y po stajniach bydłęcych owych miejsc, w których zaraza jeszcze nie ustała podzrucane bywa, aby tym sposobem, zaraza na pierwszym miejscu zgasła. Przeto z powodu guber. zarządzenia pod dniem 14 Listopada N. 46960 prze X. X. Dziekanom zarządza się, żeby wiernych staraniu swemu poruczonych o płochości tego przesądu przyprowadziwszy zasady Religij nauczyli y do wyrozumienia każdego wyłożyć starali się, jak szkodliwa rzecz iest, ostatki zarażonego bydłęcia na inne miejsca takową zarazą nienabawiane, przenosić, gdy zwłaszcza oczewista iest, że tym sposobem zaraza szerzy się a nie ustaie y że ogólnie wszyscy właściciele oczywistemu niebezpieczeństwu utracenia bydła podpadną które do roboty gospodarskiej y do ocalenia sposobu życia arcy potrzebne. Dan w Lwowie 26 St. 1804.

N. 769. Wysokie Rządy krajowe pod dniem 3-cim Marca r. b. N. 8069 oświadczyły, iż w niektórych miejscach między ludem różne przesady y zabobonne zwyczaje całkiem wykorzenione nie są, gdyż z wielu cyrkularnych urzędów doniesień okazało się, że umarłych ciała z grobów wykopywane y różnym biciem dla zabobonnych przyczyn nieprzyzwoicie dręczone bywają iż podobnie wielu wierzą ieszcze w czary, nocne strachy i t. p. i nie mogą od swoich błędów ieno przez dokładne na prawdach Religii zasadzające się nauki bydz odwiedzionemi — a że dusz starownicy do tegoż przy swoich kazaniach y innych duchownych naukach naylepszy y naystosowniejszy sposób mają. Przeto Wysokie Rządy krajowe zarządziły, aby całe duchowieństwo ludowi przy każdej wydarzającej się okazji, owe panujące błędy przed oczy wystawiali — a od nich przez duchowe nauki pojętne oświecenia Religij wstret wpaiali. Niniejsze tedy za zachowania ogłasza się. Sig. Lwów 4 lipca 1804.

